

Ahmet Rifat'ın “Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'sinde” Kürtler ve Kürdistan

[Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu](#) 27.07.2010

Etiketler: [Kürdistan](#), [Kürdistan Coğrafyası](#), [Kürdistan Eyaleti](#), [Ahmet Rifat](#),

GİRİŞ

Kürtler ve ülkeleri Kürdistan, beş yüz yıla yakın bir zaman Osmanlı Devleti sınırları içinde ona bağlı olarak yaşadılar. Bu uzun zaman zarfında Kürtler, Osmanlı nüfusunu oluşturan önemli bir unsur; Kürdistan da Osmanlı coğrafyasının İran ve Rusya sınırını oluşturan önemli bir bölge halini aldı. Çok-uluslu ve çok-dinli bir yapısı olan Osmanlı Devleti'nin tarih ve coğrafyasında Kürtlerin de önemli bir yeri vardır. Bu önemden ötürü Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde Kürtlerle ilgili çok büyük bir bilgi ve belge birikimi meydana gelmiştir. Bu bilgi ve belgeler meydana çıkarılıp araştırmacıların istifadesine sunuldukça Kürt tarihinin önemli bir evresini oluşturan “Osmanlı Devrinde Kürtler ve Kürdistan Tarihi” de aydınlatılmış olacaktır. Biz de bu amaçla Ahmet Rifat'ın Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye adlı eseri üzerine bu çalışmayı hazırladık.

Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye'yi Kürtler için önemli kılan bu eserdeki “Kürd” ve “Kürdistan” maddeleridir.[1] Ahmet Rifat, Kürd maddesinde Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın sınırlarını belirttikten sonra Kürd halkının özellikleri ve o günkü durumu hakkında kısaca bilgi verir. Yazar, Kürdistan maddesini ise iki başlığa ayırmıştır. Biri Kürdistan-ı Osmanî diğeri ise Kürdistan-ı İranî'dir. Çünkü Kürdistan coğrafyası Miladi 1639 yılında Osmanlı ve Safevi devletleri arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile resmen ikiye bölünmüştür. Kürdistan'ın bir parçası Osmanlı diğeri parçası ise Safevi Devleti'nin sınırları içinde kalmıştır. Ahmet Rifat, Kürdistan'ın her iki parçasının da coğrafi sınırlarını, yüzölçümünü ve nüfusunu belirttikten sonra yeraltı zenginlikleri ve tarım ürünleri hakkında bilgi vermiştir. Yazar, Osmanlı Kürdistanı hakkında bilgi verirken Bedirhan Beg olayına da yer vermiştir.

Ahmet Rifat Kimdir?

Ahmet Rifat, İstanbul'da doğdu. Yağlıkçızâde adıyla tanınan Şabanzâde ailesinden Ispartalı Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Küçük yaşta maliyeye girdi ve pek çok farklı memuriyette görev aldıktan sonra emekli oldu. 1895 yılı başında vefat etti. Kabri İstanbul'un Fatih ilçesindeki Emir Buharî Tekkesi'ndedir.[2]

Lugât-I Tarihiyye Ve Coğrafiyye Nedir?

Devlet hizmetlerinin yanı sıra ilmî çalışmalar yapan ve kaynaklarda ressam olduğu kaydedilen Ahmet Rifat Efendi, tarihe ve ahlaka dair bazı eserler kaleme almış, fakat daha çok Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye adlı kitabı ile tanınmıştır. Bu eser, aslında meşhur şahıslar ve müelliflerin biyografileri, önemli olaylar, tarih boyunca kurulmuş devletler, milletler ve belli başlı şehirlerin tarihi coğrafyaları hakkında alfabetik maddeler halinde bilgiler verdiğinden dolayı bir tarih ve coğrafya sözlüğü sayılırsa da öteki ilim ve fenlere dair pek çok bilgiyi de

içermesi bakımından genel bir ansiklopedi niteliği taşımaktadır. Lugât-ı Tarihiyye ve Coğrafiye, Osmanlılarda XIX. Yüzyılda hazırlanmasına ferdi olarak teşebbüs edilip tamamlanabilmiş ansiklopedi çalışmalarının iyi bir örneği kabul edilebilir. Bazı yanlış ve eksikliklerine rağmen, günümüzde bile başvuru kitabı olma özelliğini koruyan eser, ilk iki cildi Hicri 1299/Miladi 1881, son beş cildi ise Hicri 1300/Miladi 1882 tarihinde olmak üzere, yedi cilt halinde İstanbul’da basılmıştır.[2]

Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye’de verilen bilgiler önemli olmakla beraber bilgilerde yanlışlık ve eksiklikler olabilir. Bilhassa yazarın verdiği nüfus bilgileri başka kaynaklarla çelişmektedir. Ahmet Rifat, Osmanlı Kürdistanı’nın nüfusunu tahminen üç yüz elli bin olarak veriyor. Bu sayının tamamının Kürt olduğu kabul edilse dahi bu Osmanlı Devleti’ndeki Kürtlerin gerçek nüfusundan çok uzaktır. Zira başka kaynaklarda Osmanlı’da Kürt nüfusunun bir milyonun üstünde olduğu belirtilmektedir.[4] 1897 yılında Osmanlı nüfusunun “milliyet itibariyle tasnifi” şu şekildedir[5]:

	Rumeli	İstanbul	Anadolu	Suriye	Irak	Toplam
	1.003.00					
Türk	0	597.000	8.056.000	90.000	73.000	9.819.000
	1.061.00					
Arnavut	0	10.000	5.000	-	-	1.076.000
Kürt	-	5.000	1.061.000	44.000	368.000	1.478.000
Rum	808.000	236.000	871.000	140.000	-	2.055.000
Ermeni	23.000	162.000	1.036.000	149.000	-	1.370.000
Musevi	88.000	47.000	41.000	107.000	72.000	355.000
Sırp	761.000	1.000	2.000	-	-	764.000
Arap Müslim	-	1.000	238.000	1.187.000	1.024.000	3.080.000
Arap Hıristiyan	-	-	-	527	-	527.000
	5.594.00					
TOPLAM	0	1.181.000	11.430.000	3.001.000	1.550.000	22.756.000

Nüfus sayımının yapıldığı devirde kitle iletişim araçlarının zayıflığı, halkın devletin vergi istemesi korkusuyla sayımdan çekinmesi, Kürdistan coğrafyasının yer yer çok sarp ve engebeli olması, Kürtlerin önemli bir kısmının yerleşik değil göçebe halde yaşıyor olması gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda bizce bu rakam dahi eksiktir. Bu iddiamızı kuvvetlendiren de yine Osmanlı devrinde yazılmış bir coğrafya kitabıdır. Cemiyet-i Tedrîsiyye-i İslamiye azasından Yusuf Hafîd tarafından yazılıp İstanbul’da yayınlanan Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî adlı eserin 12. sayfasında şöyle deniyor: “Kürdler de Arnavudlar gibi bir kıt’ada iskân iden ahâliden bulunub bunlar da iki buçuk milyona yakın bir nüfûsa mâliktir.”[6]

Osmanlı coğrafyasında Kürt nüfusu, araştırılması gereken bir konudur ancak Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye’de verilen sayı bizce gerçekten uzaktır. Buna rağmen Kürdler ve Kürdistan hakkında verdiği bilgilerle Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Kürdoloji için önemli bir kaynaktır.

Bu çalışma, başlangıçta Kürd ve Kürdistan maddeleri ile sınırlı iken “Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu” tarafından proje olarak kabul edilmesiyle kapsamı “Kürtlerle doğrudan veya dolaylı ilgili tüm maddeler” şeklinde genişletilmiştir. Bundan sonra önce eser taranarak konuyla ilgili maddeler tespit edilmiş ve daha sonra Osmanlıca olan metin Latin harflerine aktarılmıştır. Bu aktarma esnasında transkript kuralları göz önünde bulundurulmuş ancak katı şekilde uygulanmamıştır, metnin anlaşılması için daha esnek bir transkript tercih edilmiştir. Bugün için anlaşılması zor olan kelimelerin anlamları parantez içinde verilmiş, ihtiyaç duyuldukça dipnotlarla açıklamalar yapılmıştır. Aşağıda önce Kürd ve Kürdistan maddeleri verilecek, ardından diğer maddeler alfabetik sıraya göre sıralanacaktır.

Kürd

Asya’da bir kavim olup Dicle’nin şarkında vâki’(bulunan) dağlarda ve Van ve Rumiye(Urmiye) göllerinin cenûbunda(kuzeyinde) sâkindirler. Memleketlerine kendi nâmlarına(isimlerine) nispetle “Kürdistan” tesmiye olunur(ismi verilir). Bunlar çabuk ve seçî’(cesur) olmakla beraber herbâr(daima) hür yaşarlar. El-yevm(bugün) Kürdlerin bir kısmı Osmanlı ve kısm-ı diğeri(diğer kısmı) Acem’e tâbi’ olarak ekseriyâ(çoğunlukla) Sünniyü’l-mezheb(Sünni mezhebi) ve ba’zıları Şîî ve Nastûridir. Bunlar kadim Keldani ve Partlara mensup zann olunur. (C.6, S.77)

Kürdistan-I Osmanî (Osmanlı Kürdistanı)

Ermenistan, El-Cezire, Irak-ı Arab [7] ve Acemistan [8] beynindedir(arasındadır). Şehrizor ve Musul vilayetleriyle Bağdat vilayetinin bir kısmını teşkil eder. Tûlen(uzunlukça, boylamca) üç yüz seksen, arzen(genişlikçe, ence) dört yüz kilometro ittisa’ında(genişliğinde) olup mürtefi’(yüksek) dağları ve mahsûl-dâr(verimli) vadileri hâvîdir(içerir). Mahsûlât-ı arziyesi(tarım ürünleri) pirinç, buğday, arpa, susam, yemiş, tütün, pamuk, mazı; kudret-i havası ve ma’denleri kükürt ve şap misillü(gibi) şeylerden ibaretdir. Ve üç yüz elli bin tahmin olunan ahâlisi eğerçi(gerçi, her ne kadar) ekseriyâ(çoğunlukla) cehl û nadanî(cehalet ve bilgisizlik) içinde ve hâl-i bedevide(bedevi yani göçebe halde) müte’ayyiş(yaşıyor) iseler de şeca’at(cesaret) ve kanaat ve mihmân-nüvâzlıklarına(misafirperverliklerine) diyecek yoktur. Sultan Selim-i Evvel(1. Sultan Selim-Yavuz) Hazretleri İran seferinden sonra Kürdistan’ın dahi Devlet-i Âliye’ye(Osmanlı Devleti’ne) iltihâkını(katılmasını) arzu eylediğinden Dersaadet’te(İstanbul’da) bulunan meşhûr İdris-i Bidlîsî Hazretlerini Miladi 1515 Hicri 921 tarihinde Kürdistan ümerâsına(mîrlerine) gönderib mûmâ-ileyh(adı geçen kimseler yani mirler) zaten sünniyü’l-mezheb(sünnî mezhepli) olan yirmi, otuz kadar Kabâil-i Ekradî(Kürt kabilelerini) nesâyih-i müessere(tesirli nasihatler) ile celb(tarafına çekmek) ve Şah İsmail aleyhine teşvik eylediğine binaen(etmesi üzerine) kabâil-i mezkûre(adı geçen kabileler) memleketlerini Acemlerden harben(savaşla) tahlîs(kurtarma) ve Devlet-i Âliye’ye iltica eylediler(katıldılar). Yalnız Diyarbekir ciheti(tarafı) biraz harb ile alınmıştır.

Kürdler bir aralık Devlet-i Âliye'nin bazı tekâlifini(vergilerini) kabulde tereddüd eylediklerinden Miladi 1845/Hicri 1262 tarihinde Müşir Osman Paşa epeyce bir kuvvet ile Kürdistan'a gönderilmiş idi. Mümâ-ileyh (adı geçen yani Müşir Osman Paşa) biraz tazyîk(baskı, sıkıştırma) ve ufak tefek muharebelerden sonra birinci reisleri Bedirhan Beg'i müte'allakâtıyla(yakınları, akrabalarıyla) beraber tutub Dersaadet'e göndermekle o tereddüd dahi bertaraf oldu. Ve mîr-i mümâ-ileyh(adı geçen mîr yani Bedirhan Beg) ve müte'allikâtı(akrabası, yakınları) maaş tahsîsiyle memâlik-i sâire-i Devlet-i Âliye'de(Osmanlı Devletinin çeşitli yerlerinde) iskân idildi (yerleştirildi). (C.6, S.77)

Kürdistan-ı Acemî (İran Kürdistanı)

Acemistan'da Azerbaycan [9], Irak-ı Acem [10], Huzistan [11] ve Kürdistan-ı Osmanî(Osmanlı Kürdistanı) ile tahdîd olunur(sınırlanır) bir eyalettir. Tûlen(boylamca) üç yüz yetmiş, arzen(ence) iki yüz yirmi beş kilometro ittisâ'ında(genişliğinde) ve dört yüz bin nüfusu hâvî olup(barındırıp) makarrı(merkezi, başkenti) Kirmanşah'tır. Yüksek dağları ve geniş vadileri varsa da Kirmanşah Sahrası'ndan ma'âdâ(başka) mahalleri ziraata sâlih(uygun) değildir. (C.6, S.78)

LUGÂT-I TÂRİHİYYE VE COĞRÂFİYYE'NİN İLGİLİ DİĞER MADDELERİ

Kısaltmalar

“C.” Cilt

“S.” Sayfa

“M.” Miladi Tarih

“H.” Hicri Tarih

“Y.T.” Yaratılış Tarihi: Bu tarih, eserde “Hilkat Tarihi” diye geçiyor ve Arap Alfabesindeki “ح” ile sembolenmiş. Bu tarih, Hazret-i Âdem'in yaratıldığı günden başlıyor. Yazarın hesaplarına göre Hz. İsa'nın doğumu yani Milad, Hz. Âdem'in yaratılışından 5594 sene sonradır.

Kenarında (?) işareti bulunan kelimeler okunuşundan emin olunmayanlardır.

Abgar: Ozroan kelimesine nazar buyurıla(bakınız). (C.1, S.28)

Ağrı: Asya'da bir dağdır. Ararat kelimesine nazar buyurıla. (C.1, S.223)

Ahlât: Van vilâyetinde ve Van Gölü'nün şimâl-i garbîsinde(kuzeybatısında) ve Erciş civarında bir şehirdir. Bu şehir şimdi bin haneden ibaret ise de mukaddemâ(eskiden, önceleri) pek büyük ve ma'mûr(bayındır) ve İstanbul cesâmetinde(büyükülüğünde) bir pay-ı taht-ı meşhûr(meşhur bir başkent) idi. Burası (M.1228/H.626) tarihinde Celaleddin ve yigirmi(yirmi) sene sonra İzzeddin marifetiyle teshîr(zapt, istila) olunup bir asır sonra Devlet-i Âliyeye[12] intikâl eyledi. Ahlât'ın soğuğu ziyâde ise de elma ve ceviz gibi meyve ve

mahsûlât-ı sâiresi(diğer ürünleri) çokdur ve derûnunda(içinde) olan Süleyman Han Türbesi meşhûr ziyaretgâhdır. İşbu Süleyman Han hâl-i hayâtında(yaşarken) Ravza-i Mutahhara'ya[13] pek çok hizmet(hizmet) itmiş idi. (C.1,S.105)

Ahtamâr: Asya'da Van Gölünün sahil-i şarkisinde(doğu sahilinde) bir küçük cezîredir(adadır) ve derûnunda bir küçük kal'a(kale) ile (M.653) tarihinde yapılmış bir manastır vardır. İşbu manastır (M.1113/H.507) tarihinde dört Ermeni Patriği'nden birine makarr(merkez) ittihâz olındı(kabul edildi). (C.1,S.104)

Amed: Diyarbekir kelimesine nazar buyurıla. (C.1, S.259)

Anatoli (Anadolu): Yirmi dört ile otuz dokuz tûl(boylam) ve otuz altı ile kırk iki arz(enlem) arasında olan Asya-yı Sugrâ'nın(Küçük Asya'nın) kısm-ı garbîsinden(batı kesiminden) ibaret bulunan kıt'a-i cesîmenin(büyük kıtanın) ismidir. Bu kıt'anın üç tarafı Akdeniz ve Karadeniz ve Adalar ve Marmara denizleri ile muhât(çevrilmiş) olup yalnız şark ciheti(doğu tarafı) Kürdistan ve Hâleb vilâyâtı(vilayetleri) hudûdlarına(sınırlarına) kesb-i ittisâl itmiştir(bitişiktir). Anadolu nâmı bazen Kürdistan ve Hâleb ve Mûsul ve Suriye vilâyeti dâhil olduğu halde cümlesine birden dahi itlâk olunur(denilir). Anadolu'nun garp cihetinde(batı tarafında) olan Hüdavendigâr ve Aydın ve şark cihetinde olan Erzurûm ve Harpût ve Diyarbekir ve şimâl cihetinde(kuzey tarafında) olan Kastamonî ve Trabzon ve Sivas ve Ankara ve cenûb cihetinde(güney tarafında) olan Konya ve Adana vilâyetlerinin merâkiz(merkezler) ve mülhakâtı(merkeze bağlı yerleri) mahallerinde mezkûr olduğundan(zikredildiğinden) oralara müraca'at buyurıla. (C.1, S.267)

Ani: Karsın şark-ı cenûbîsinde(güneydoğusunda) ve otuz kilometro(kilometre) ba'dında(ilerisinde) bir eski şehirdir. Bu şehir vaktiyle Ermenistan hükümdarlarının pay-ı tahtı(başkenti) olduğundan pek ma'mûr ve kal'ası ol vakte göre birinci derecede metanetle(sağlamlıkla) meşhûr ve yüz bin hane ve bin kilîsâsı(kilisesi) olduğu mütevâtir idi(rivayet edilirdi). Bu kal'ayı (M.1045/H.437) tarihinde Yunânîler büyük gayretle zabt ve (M.1063/H.456) tarihinde Alb (Alp) Arslan-ı Selçûkî hendekler dolusu asker fedâsıyla istilâ ve daha sonra Gürcüler ve 'Acemler ve Ermeniler ve Moğollar birbirini müteâkib(ard arda) hücum ve senelerle muhâsara(kuşatma) ve tazyîk(baskı) eylediklerine binâen(üzerine) ahâlisi dağıldı ve (M.1319/H.719) tarihinde dahi bir büyük hareket-i arz(deprem) vukû' bulduğundan harâb olup iler tutar yeri kalmadı.

Şimdi yalnız bazı âsârı(eserleri) görülmekte ve mevcûd olan harâb surunun muhiti on altı mil tahmin olunmaktadır. (C.1, S.286)

Ararat: Revân şehrinin altmış beş kilometro cenûb-ı garbîsinde(güneybatısında) ve dört bin metro irtifâında(yüksekliğinde) bir dağın ismidir. Bu nâmın Mülûk-ı Erâmine'den[14] Aram'ın oğlu Ara'ya nisbetle tesmiye olındığı(adlandırıldığı) bazı tevârîhde(tarihlerde) görülmüştür. Hristiyanlar Tufan'da Nuh Aleyhisselam'ın Sefinesi(gemisi) işbu dağın üzerine indi[ğine] i'tikâd iderler(inanırlar) ve civar ahâlisi Ağrı Dağ[1] dirler. Zirvesinde daim kar mevcûd ve volkan ağızları meşhûrdur. Kur'an-ı Kerim'de zikr olındığı vechle(denildiğine göre) Nuh Sefinesi'nin müstekarrı(yeri) Cebel-i Cûdî(Cudi

Dağı) olub bu ise Diyarbekir ve Mûsul beyninde(arasında) mûmtedd(uzanan) bir dağdır. (C.1,S.115)

Artâksâd: Erdiş şehrinin nâm-ı atîkidir(eski adıdır). Burası bir müddet Mülûk-ı Ermeniye'nin(Ermeni Hükümdarlarının) pay-ı tahtı idi. (C.1,S.117)

Artuk: İlğazi kelimesine nazar buyurıla. (C.1, S.117)

Asuryâ: Şarken(doğuda) Kürdistan ve şimâlen(kuzeyde) Harpût ve Diyarbekir ve garben(batıda) el-Cezîre ve cenûben(güneyde) Bâbil arazisiyle mahdûd(sınırlı) olan ve bazen Bâbil ve el-Cezîre dahi dâhil bulunan arazi-i vesfânın(geniş arazinin) ismidir. Bu arazisinin cihet-i cenûbunda(güney tarafında) Sâmîler[15] sâkin iken(yerleşikken) (Y.T. 4294) tarihinde ya'ni mîladın bin üç yüz sene mukaddeminde(öncesinde) Belus nâmında bir zat Sâmîleri tard iderek(sürerek) Birinci Asur Devleti'ni tecdîd(yenileme) ve tevsî'(genişletme) eyledi ve yirmi beş sene sonra cülûs iden(tahta geçen) oğlı Ninos dahi pay-ı tahtını tevsî' ve tezyin idüb(süsleyip) Ninova nâmını virdi ve Bâbil Hükümeti'ni ortadan kaldırub Bakteryân ve Medya ve Ermenistan vilâyâtını taht-i himayesine(himayesi altına) aldı. Mûma-ileyhin(adı geçenin yani Ninos'un) tecdîd eylediği işbu Birinci Asur Devleti (Y.T. 4806) tarihinde ya'ni mîladın yedi yüz seksen sekiz sene mukaddemide Bâbil vâlisi Belezis ile Medya vâlisi Arpaksis'in isyan ve galebesiyle munkarız olub(yıkılıp) Belezîs şark ve cenûb cihetlerinde İkinci Asur Devleti'ni ve Arpaksis Medya Devleti'ni teşkîl itmiştir(kurmuştur).

(Y.T. 4888) tarihinde Asuryâ hükümdarı olan Senherib dahi Medya ve Ermenistan ve Suriye memâlikini(memleketlerini) Memâlik-i Yehûdiyye ve Mısıriyye'yi istirdâd(geri alma) ve istila eyledi ve ahlâfî(halefleri) hayli işler gördiye de (Y.T. 4988) tarihinde Bâbil hükümdarı bulunan Nabopolassar ile Medya vâlisi Birinci Seyâzar(?) metbû'-ı müfahhamları(hükümdarları) Sardanapal aleyhine kıyam iderek(ayaklanarak) seraskerleri meşhûr İkinci Buhtunassar marifetiyle bîçareyi mağlub ve Ninova'yı yağma ve tahrib ittiklerinden koca İkinci Asuryâ Devleti dahi mahv ve berbâd oldu.

Ve müteâkiben merkûm(adı geçen) Buhtunassar pederi Seyâzar'ın ferâğıyla(bırakmasıyla) Bâbil ve Asuryâ hükümdarlığına geçti ve (Y.T. 5034) tarihinde ya'ni mîladın beş yüz altmış sene mukaddemide Medya hükümdarlığını ihrâz iden(ele geçiren) meşhûr Keyhüsrev dahi yirmi iki sene zarfında Bâbil ve Asuryâ ve Lidya ve Ninova hükümetlerini kamilen mahv ve mülklerini zabt idip umumuna birden Fars Devleti nâmını virdi.

Keyhüsrev'in teşkil eylediği işbu Fars Devleti tevârîh-i Şarkiyede(Doğu tarihlerinde) Devlet-i Keyâniye nâmıyla meşhûr ve müteârifdir(bilinir). (C.1, S.91)

Bitlîs: Yahud Bidlîs- Kürdistanda bir vilâyet merkezidir. Burası mukaddemâ Erzurum vilâyetine tâbi'(bağlı) Muş sancâğı kazalarından iken (M.1880/H.1297) tarihinden itibaren vilâyet merkezi olmuş ve vilâyete dahi Bitlîs nâmı virilmiştir. Bitlîs Van şehrinin cihet-i garbîsinde ve yüz otuz kilometre ba'dında bir müstahkem(sağlam) mahalde vâki'(yerleşik) olub sülüsânî(üçte ikisi) Kürd İslam ve sülüsü(üçte biri) Ermeni olmak üzere nüfûs-ı mevcûdesi(var olan nüfusu) on iki bin raddesindedir(civarındadır). Ermeniler bu şehrin İskender-i Rûmî zamanında yapıldığını ve vaktiyle bir hanlığın makarrı idüğünü söylerler ise

de sıhhatini müeyyed(doğrulayacak) bir eser görülemiyor. ‘Acemlerin (M.1554/H.962) tarihinde Bitlîs’te Türklere bir galebesi vardır. Heşt Behişt nâm Farsî tarih-i Osmânî sahibi Mevlânâ İdrîs[16] Cenâbları işbu memlekette neşv ü nemâ bulmuşdur(doğup büyümüştür). (C.2, S.62)

Dicle: Diyarbekirin şimâl-i şarkisindeki dağlardan gelüb Diyarbekir vilâyetinin bir kısmını ve kadîm arazi-i Keldâniye ve Mûsul ve Bağdad ve Kurnayı[17]ıska(sulama) ile bin iki yüz kırk kilometro mesafe kat’ etdikden sonra Fırat nehriyle birleşüb Basra Körfezine dökülen nehrin ismidir. İşbu Fırat ile telâkî itdiği(birleştiği) mahalden aşağısına Şattü’l-’Arab dirler Diclenin sevâhilinde(kıyılarında) pek çok neft yağı menba’ları(kaynakları) vardır. Buna ecnebler (Tigr) yahud (Tigar) dirler. (C.3, S.235)

Diyarbakir: Asya-i Osmânîde gayet müstahsen(güzel, beğenilen) bir şehir olub Dicle Nehrinin sağ tarafında vaki’ ve bu nâmında bir vilâyetin merkezidir. Gayet mürtefi’ ve yetmiş iki kal’alı bir sur şehrin dâiren mâdar-ı etrafını(etrafını çepeçevre) ihâta eyler ve bu surun zaman-ı inşâsı Romalulara haml edilür(dayandırılır). Etrafında esmâr-ı nefîse(güzel meyveler) yetişdirir güzel bağçeleri ve muntazam ve meşhur camileri ve manastırları ve Rûm ve Yakûbî ve Latin kiliseleri ve Hıristiyanlara mahsus bazı ziyaretgahları vardır. Sof pamuk ve ipek kumaşların enva’ı ve her nev’i mutbah ve sofraya mütalık(İlgili) bakır âvânî(kapacak) yapılır. İşbu şehir birçok defalar harab olmuş ve (Alanis) ve (Alatiniyen) zamanlarında son defa olmak üzere müceddeden(yeniden) inşa edilüb müteâkiben ‘Acemler ve Rumların yed-i istilâsına düşdükten sonra (H.347/M.957) tarihinde yed-i İslamiyâne intikal eylemiştir.

Diyarbakir vilâyeti Ermenistan sağrı ve nehrin beyninin(arasının) kısm-ı şimâl-i garbîsini(kuzeydoğu kısmını) şâmildir(kaplar). Şimâlen Erzurum ve Sivas ve şarken ve cenûben ve garben Hâleb ve Mûsul vilâyetleri ile tahdid olunur. Tûlen üç yüz yirmi sekiz ve arzen yüz altmış dokuz kilometro vasatında olub Kürd Osmânî ‘Arab Ermeni Yahudiden ibaret olmak üzere dört yüz bin nüfûsı cami’dir. Mütenevvi bir çok ma’âdini(madenleri) var ise de metruk hükmündedir. Diyarbakir şehrine mukaddemâ (Amed) denilür idi. (C.3, S.257)

Ebâ Müslim: -İsmi Abdurrahman, mevlidi(doğum yeri) Horâsân, tarih-i vefâtı (M.754/H.137)- Devlet-i Emeviyeyi mahv ve Devlet-i Abbâsiye’yi teşkile sebep olan zattır. Bu zat âhâd-ı nâsdan(halktan biri) iken Merv şehrinde sakin evlâd-ı Abbâs’dan İmam İbrahim’in nukabâsına(yardımcılarına) intisâb iderek(bağlanarak) onlar tarafından kurâ ve kasabâtı(köy ve kasabaları) dolaşub ahâliyi İmam mûmâ-ileyhe(yani İmam İbrahim’e) bîat için teşvike memûr oldu ve ifâ-yı memuriyet itmekde iken(vazifesini yaperken) Mülûk-ı Emeviye’den(Emevi Hükümdarlarından) Mervân el-Hımârî keyfiyeti haber alub memur-ı mahsûs irsaliyle(özel memur göndererek) İmam mumâileyhi idam ittirdiyse de Ebâ Müslim’i işinden alıkoyamadı ve Ebâ Müslim derhal daveti müteveffâ-yı mumâileyhin(ölenin) Hîre’de muhtefî bulunan(saklanan) biraderi Ebû el-Abbâs Seffâh nâmına çevirüb ve topladığı asâkir-i külliye(bütün askerler) ile Horasan’ı urub Mervân el-Hımârî tarafından oturan vâliyi kaçırdı ve ol esnada Seffâh dahi Hîre’den Enbar’a gelüb herkes bîat itdi ve Ebâ Müslim’in ordusu Zab Nehri civarında Şâm askerini bozdu ve Mervân el-Hımârî Şâm-ı Şerif’e ve orada dahi duramayub daha girülere firâr eylediğinden Seffâh (M.749/H.132) tarihinde saltanatını i’lân eyledi.

Ebâ Müslim bu hizmetine mükâfat olmak üzere Horâsân vâililiğine ihrâz eylemişse(atamışsa) de beş seneden ziyade muammer olamamış ve âkıbet(sonunda) Halife Mansur'un seyf-i gadriyle(zulüm kılıcıyla) idam olunub gavgâ-yı cihândan kurtulmuştur. Ebû el-Abbâs ve Mervân kelimelerine dahi müraca'at buyurıla. (C.1, S.9)

Ebû Hanîfe ed-Dineverî(Dînawerî): Ahmed bin Dâvud- Kudemâ-yı riyâziyyûndan(matematik ilminin üstadlarından) bir edîb-i zî-şandır(ünlü bir ediptir). İlm-i hendese(geometri) ve nücûm(astronomi) ve lugat(sözlük) ve nahv(gramer) ve nebâtât(bitkiler) ve tarih ve hesap ve mantıkda zamanının ferîdi(eşsizi) idi. Bir tefsir-i şerifi ve "İslahü'l-Mantık" nâmında bir kitabı Cevâhirü'l-İlm nâmında bir tarihi ve cebir ve mukâbele de bir risâlesi vardır ve Rükneddin bin Bûye için bir zîc(yıldız cetveli) ve (M.849/H.235) tarihinde İsfahan'da bir rasadhane(gözlemevi) yapmıştır. Ve Kitâbü'l-Fesâha ve Kitâb-ı Lahnü'l-Âmme ve Kitâbü'l-Vesâyâ dahi bunun cümle-i te'lifâtındandır(eserlerindedir) ve vefâtı (M.894/H.281) yahud (H.290) tarihindedir. (C.1, S.56)

Elbistan: Hâleb vilâyeti dâhilinde ve Maraş'ın cihet-i şimâlisinde bir kaza merkezidir. Bu şehir Mîlas ya'ni Ceyhan Nehri üzerinde altı-yedi bin nüfûsı câmi'(toplayan) bir güzel şehir olup fakat evvelki ma'mûretine nisbetle şimdi harâb hükmündedir. Zira vaktiyle burada olan bir mabed-i meşhûrda altı bin keheneye(kâhinlere) hükmeden reîsü'l-keheneler oturur ve bu reîsler Kabâdokyâ (Kapadokya) hükümdârları müteallakâtından(yakınlarından) olur idi. (C.1, S.240)

El-Cezîre: Yahud Irak-ı 'Arab- Asya'da Dicle Nehriyle Fırat Nehri arasında vâki'' arazi-i cesîmenin ismidir ki nehreyn-i mezkûrenin(adı anılan iki nehir) iltikâ eylediği(birleştiği) mahale kadar mümtedd olur(uzanır) ve Rakka ve Mûsul ve Sincar ve Diyarbekir ve Bağdat sancâkları arazi-i mezkûre dâhilinde bulunur. Bu arazide çıkan altın ma'denleri ve ormanları vaktiyle gayet meşhûr ve toprağı münbit idi. Asurîlerin birinci ve ikinci sülale-i hükümrânisi burada pek çok zaman hükümet sürdü ve sonra İskender-i Rûmî ve İrân ve Suriye hükümdarları ve Roma ve Partya devletleri idâresine geçüb ve daha sonra saltanat-ı İslamiye canibinden feth olundu ve bir müddet Emevîler ve Abbâsîler ve bir aralık İrânîler ve Moğollar ve (M.1400/H.803) tarihine doğru Tîmûrîler ve bir asır sonra devr-i Sultan Süleyman-ı Hanî'de Devlet-i Âliye tasarruf eyledi.

Bu araziye Mezopotâmyâ dahi dirler. Endülüs'de dahi el-Cezîre nâmında bir mahal var idi. (C.1, S.241)

Erbîl: Mûsul'un cenûb-i şarkisinde(güneydoğusunda) ve seksen beş kilometre ba'dında bir şehirdir. Ahâlisi ekseri(çoğunlukla) Kürd olmak üzere dört bin tahmin olunmaktadır. İskender-i Rûmî 'Acem Şahı Dârâ'yı (Y.T. 5263) tarihinde ya'ni miladın üçyüz otuz bir sene mukaddeminde burada mağlûb ve perişan itdi ve meşâr-ileyin bu galebesi mebde'-i tarih(tarihin başlangıcı) itibar olundu(kabul edildi). (C.1, S.116)

Ercîş: Nefs-i Van sancâğına tâbi' bir kaza merkezidir ve Ararat Dağı'nın eteğinde ve Van Gölü'nün sahili-i şimâlisinde olduğundan bir mühim ve mu'tenâ(seçkin) noktadır. Burasını Habîb Mesleme el-Fehrî Hazretleri (M.645/H.25) tarihinde feth itti ve (M.992/H.382)

tarihinde

Meliki'r-Rûm tarafından muhâsara olundu ve Sultan Muhammed Selçûkî zamanında ve daha sonraları birkaç defa gâret(akın, yağma) idildi. Ercîş civarında olan Ercîş Dağı Antitoros Dağı'nın bir şubesidir ve kazasında yüz yedi karye(köy) vardır. (C.1, S.117)

Ergani: Anadolu'da Fırat Nehri üzerinde ve Diyarbekir vilâyeti dâhilinde bir sancâk merkezidir. Havası biraz vahîm(ağır) ise de dağlarında gümüş ma'deni çoktur. (C.1, S.130)

Ermeni: Ermenistan'da saltanat süren "Birinci Hâik" sülâle-i hükümrânîsi munkarız olduktan sonra tahminen mîlad-ı İsa Aleyhisselam'ın bin sekiz yüz kırk dört sene mukaddeminde "Aramiyân" sülalesini teşkil iden Aram'a nisbet olunan Kavimdir.

Bunlar dördüncü yahud yedinci asırda Kayseriye Piskoposı Lîsâvûric Grîgovâr[18] vasıtasıyla Hıristiyanlığı kabul itmişler idi. Aram kelimesine dahi nazar buyurıla. (C.1,S.133)

Ermeni Katoliği: Bunların i'tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibi olub farkları yalnız Kilisâ rüsûmında(törenlerinde) ve duâlarını kendü lisânları üzere okumaktadır. (C.1, S.206)

Erzincan: Erzurum'un cenûb-ı garbisinde ve yüz otuz üç kilometro ba'dında bir şehirdir. Bu şehir mukaddemâ hareket-i arzlar münasebetiyle Kerki(?) gibi harâb olmuşsa da askerî ve sâirece ehemmiyeti hâlâ bâkidir ve ahâlisi yedi sekiz bin raddesindedir. (C.1, S.122)

Erzurum: yahud Erzeni'r-Rûm- Anadolu'nun cihet-i şimâlisinde ve Fırat Nehri'nin menba'ı civarında ve Karlıdağ denilen yüksek dağın eteğinde bir büyük şehirdir. Bu şehir (M.415) tarihinde İmparator Teodos marifetiyle inşa olunub on birinci asr-ı mîladide Selçûkîler yedinde ve (M.1517/H.923) tarihinde Devlet-i Osmânîye yedine geçti. Ve (M.1728/H.1244) ve (H.1293) tarihinde Rusya zapt idüb yine iade eyledi.

Erzurum ahâlisi yüz binden mütecâvizdir(çoktur) ve derûn-ı şehirde on iki cami-i şerif olub hamam ve mekteb ve kilîsâları ve pazar yerleri ve kârbânsara(y)ları mükemmel ise de sokakları dar ve gayr-ı muntazamdır ve hâric-i şehirde ve yarım saat mesafede vâki' Abdurrahman Gazi Türbesi meşhûr bir ziyaretgâhdır. Ümîd Burnu keşfolunmazdan evvel Erzurum Avrupa ile Asya beyninde bir büyük ticaretgâh idi.

Erzurum'da kışın en şiddetli vaktinde mîzanü'l-hararet(ısıölçer) sıfırdan otuz dereceye kadar tenezzül ider. Galatât-ı Hafîdî'de[19] Erzurum Rûm'un en yüksek yeri manasın(d)a olan Erzeni'r-Rûm'dan galat olduğu yazılmışdır. Erzurum şehrinin mevkiein sath-ı bahrdan(deniz seviyesinden) dört bin zirâ[20] yüksek olmasına bakılır ise işbu yazılışın sahih olduğu anlaşılır. (C.1, S.128)

Eyyübiye: Şâm ve Mûsul Atabegi Nureddin'in birader-zâdesi Sultan Selahaddin Eyyübî (M.1173/H.569) tarihinde Mısır'da teşkil eylediği hükümetin ismidir. Meşâr-ileyhin ahlâfi Mısır'da ve Şâm ve Mûsul ve bilâd-ı sâirede(diğer beldelerde) seksen sene hükümet sürmüş ve bir aralık Ermenistan'a dahi mâlik olmuşdur.

Bunların Mısır ve Şâm cihetlerinde olan saltanatı (M.1251/H.649) tarihinden sonra Mülûk-ı Etrâk(Türk Hükümdarları) yedine(eline) geçdiyse de Hâleb ve Hamâ ve Ermenistan ve

Yemen'deki hükümetleri biraz müddet daha imtidâd eylemiştir(sürmüştür). Selâhaddîn kelimesine nazar buyurıla. (C.1, S.341)

Harpût: Yahud Harperut- Asya-i Osmânide ve Trabzon Adana Hâleb Diyarbekir vilâyetleri beyninde vaki'(arasında bulunan) Mamüretülaziz vilâyetinin merkez idâresidir. Bu şehir Diyarbekir şehrinin yüz kilometro şimâl-i garbîsinde ve Toros ya'ni (Toren) dağının bir mürtefi'(yüksek) mahalinde mebni olub arazisi Fırat nehri vasıtasıyla iska ve ırvâ olunmaktadır(bolca sulanmaktadır). (C.3, S.190)

Harrân: Asya-i Osmânide Hâleb vilâyeti dâhilinde ve Urfa şehrinin doksan mil aşâri cenûb-i şarkîsinde bir belde-i kadîmedir Latinler (Kara) dirler (Y.T. 5541) tarihinde ya'ni miladın elli üç sene mukaddiminde Karasus(Crassus) ve (M.296) tarihinde Galer(Galerius) nâm Roma imparatorları burada mağlûb oldu ve bir cem'iyet-i ilmiye-i İslamiye marifetiyle Rumca bir çok âsâr-ı fenniye(fen eserleri) 'Arabcaya(Arapçaya) nakl ve tercüme olundu. Hazret-i İbrahim aleyhisselam arz-ı Bâbilden ibtidâ(önce) buraya hicretle bir müddet müsâferet(misafirlik) ve pederleri Azer burada âlem-i bekâya(ebedi âleme) ruhlet itmiş idi(göçmüştü). Nahiye-i mezkûre(adı geçen yer) el-yevm(bugün) Rakka dahilindedir. (C.3, 97)

Irak-ı 'Acem: İran devleti idâresinde bir kıt'a-i cesîmedir şarken Kohistân garben Lozistân ve Kürdistân şimâlen Tebrîz ve Geylân cenûben Kirmân ve Faristân ile tahdîd olur 900 tûl ve 400 kilometro arzî ve iki milyon nüfûsı olub makarr-ı hükûmeti Tahran ve başlıca şehirleri İsfahân ve Kâşan ve Kâsbîn ve Sultaniye ve Hemedândır.

Bu kıt'a mevki'an gayet mürtefi' ve seng-istân olarak Elvend, Demavend ve Elburz dağlarının müteaddid(birçok) şu'belerinden geçilür ve şu'b-ı mezkûre beyninde imtidâd itmiş(uzanan) bir takım kumsal ve vâsi' sahrâlar(geniş çöller) vardır ki bu nevâhiyi iska ve ırvâ iden su mecrâlarının ekserisi oralarda mahv ve nâ-bedîd(görünmez) olur. Arâzisi külliyyet üzre münbit(verimli) olub havâsı ise sıcağın en şiddetli zamanına tesâdüf iden iki ayı müstesnâ olmak üzre sağlam ve mu'tedildir birçok mevâşi devesi ve gayet nefis etleri ve sahtiyân cam ve fağfûre dâir revâclı san'atları vardır. Bu kıt'a kadîm Medyânın kısm-ı a'zamını(büyük kısmını) şâmil idi. (C.5, S.33)

İbn-i Halikân: Müverrihîn-i meşhûredendir(ünlü tarihçilerdendir) ve ismi Ahmed Şemseddin bin Muhammed'dir. Bu zat Erbil'de dünyaya gelüb hayli zaman Mûsul ve Hâleb ve Şâm taraflarında tahsîl-i ulûmdan(ilim eğitiminden) sonra Mısır'da muahharen(sonra da) Suriye'de bir müddet kadılık ve sonra müderrislik itti. Bunun İbn-i Halikân nâmıyla maruf olan "Vefayâtü'l A'yân" nâm tarih-i nefisi (M.1676/H.1087) tarihinde Rodosî-zâde Muhammed Efendi marifetiyle 'Arabcadan Türkçeye tercüme olunmuşdur. (C.1,S.33)

İdrîs-i Bidlîsî: Yahud Bitlîsî- Ricâl-i A'câmdandır(Acemlerin ileri gelenlerindedir). Bu zat ricâl-i Îrânda Akkoyunlu Hükümeti'nde mevki' olduğu halde Şâh İsmail fitnesinde oradan savuşub Devlet-i Âliye'ye iltica eyledi. Ve müsellemler olan(herkesçe bilinen) fazl û kemâline binaen nezd-i Sultan Selîm Han'da pek büyük bir mevki' tutdı. Ve Îrân himayesinde olan Kabâil-i Ekrâd(Kürt Kabileleri) ve A'câmı('Acemleri) celb û te'lîfe(çekmeye ve barıştırmaya)

me'mûr olduğundan gidüb ekserisi Ekrâd'dan yirmi beş kadar kabâil-i cesîmeyi(büyük kabileleri) Devlet-i Âliye himayesine aldı. Ve Sultan Bâyezîd Han-ı Sâni Hazretleri'nin emriyle "Heşt Behîşt" nâmında bir tarih-i Osmânî ve Mezheb-i Revâfız'ı[21] red zımında bir güzel kitab telif eyledi. Eyüb Ensârî civarındaki İdris Köşkü ve çeşme bunun ve oradaki mescid zevcesi Zeyneb Hatunundur. Ve vefâtı (M.1515/H.921) tarihindedir. (C.1,S.109)

İlgazi: Mardîn ve Diyarbekir ve havâlisinde(etrafında) nîm-istiklâl ile hükümet iden(yarı bağımsız olarak yöneten) Mülûk-ı Artukiye'den(Artuklu Hükümdarlarından) Necmeddin bin Artuk bin Ekseb'in unvanıdır. Bunun pederi vefât itdiği zaman karındaşı Sokmân sadr-ı hükümete oturmuş ve kendisi Beyt-i Mukaddes vâlisi olmuş idi. (M.1104/H.498) tarihinde biraderi dahi vefât itdiği gibi gelüb Mardîn tahtına oturdu. Ve birkaç kal'a fethelediği cihetle Sultan Muhammed Selçûkî tarafından istiklâl virildi. Ahlâfî üç yüz on bir sene hükümet sürmüştür. Mûma-ileyhin Sultan meşâr-ileyhe ve pederinin Sultan Melikşah Selçûkî'ye pek çok hizmeti vardır ve hiçbir muharebede mağlubiyeti görülmemiştir. Büyük pederi Eksük nâmıyla meşhûr ise de sahihi(doğrusu) Ekseb (veya Eksüb)'dir. (C.1, S.335)

Îrân: Asya-yı Garbî'de şarken Afganistan ve Belûcistan ve cenûben Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı ve garben Irak-ı 'Arab ve Kürdistan ve şimâlen Türkistan ve Bahr-ı Hazez ile mahdûd memâlikin ismidir. Memâlik-i mahdûde-i mezkûrenin vüs'atı(genişliği) tûlen bin iki yüz ve arzan sekiz yüz elli mîlden ibaret olub nüfûsı beş milyon beş yüz bin tahmin olunmakta ve bunun bir milyonu medenî(şehirli) ve iki milyonu bedevî ve seyyar ve iki buçuk milyonu ahâli-i kurâ(köy ahalisi) zan idilmektedir.

Îrânîlerin aslı bazı müteahhirinin(son araştırmacıların) tahminine göre vaktiyle Sind tarafından gelen Aryâlardır ve Îrân nâmı dahi Aryâ'dan muharrefdir(bozulmuştur).

Îrân'ın eski tarihi hurâfât(hurafeler) kabilinden olduğu cihetle şâyân-ı i'timâd ve tahrîr(güvenmeye yazmaya layık) değil ise de tevârîh-i Şarkiyede muharrer olduğu(yazıldığı) üzere dört tabakaya münkasım olan(ayrılan) Mülûk-ı Îrânîye'nin birinci tabakası "Pişdâdiyân" denilen sülale-i hükümrânî olduğunda ve bunların birincisi "Keyûmers" nâmında bir zat olub içlerinden Cemşîd ve Bîverâsb el-Dahhâk ve Efrîdûn ve Efrâsiyâb gibi şedîd(şiddetli) ve seçî(cesur) padişahlar geldiğinde şübhe yoktur. Ve Keyâniye denilen ikinci tabaka (Y.T 4885) tarihinde ya'ni mîladın yedi yüz dokuz sene mukaddeminde(öncesinde) Keykubâd nâmında bir kahraman yediyle(eliyle) te'sis idüb (Y.T. 5264) tarihinde ya'ni mîladın üç yüz otuz sene mukaddeminde meşhûr İskender-i Rûmî'nin galebe-i cihangirânesiyle munkarız olmuş(çökmüş) ve on dokuz sene sonra meşâr-ileyhin cenerâllerinden "Selefkûs" yediyle "Selevsîd Devleti" teşekkül itmiştir.

İşbu devlet (Y.T 5338) tarihinde ya'ni mîladın iki yüz elli altı sene mukaddemine kadar devam idüb tarih-i mezkûrda bu dahi munkarız olarak "Erşek" nâmında bir sahib-hurûcun(kahramanın) ikdâmıyla üçüncü tabaka i'tibar olunan(kabul edilen) "Devlet-i Eşkâniye" ve (M.230) tarihinde Ardeşîr marifetiyle dördüncü tabaka i'tibâr olunan "Devlet-i Sâsâniye" zuhûra geldi(ortaya çıktı). İşbu Sâsânîlerin yirmi dokuzuncu padişahı olan "Üçüncü Yezdicerd" (M.652/H.32) tarihinde İslam'ın hücumuyla mağlûb ve devleti munkarız oldu. Ve Memâlik-i Îrânîye (M.871/H.258) tarihine kadar Hulefâ-yı İslamiye marifetiyle idâre olundu ve andan sonra semt semt Benî Tâhir ve Benî Lîs es-Safâr ve Âl-i Sâmân ve Âl-i Bûye gibi

tavâif-i mülûk(hükümdar grupları) idârelerinde ve muahharan(sonra) Mülûk-ı Gazneviye ve Alb Tekîn ve Sebüktekîn ve Selâçika-i Îrâniye(İran Selçukluları) tasarruflarında kaldı. Ve (M.1154/H.549) tarihinde Mülûk-ı Gûriye yahud Harezmiye hükmüne ve (M.1224/H.621) tarihinde Sülâle-i Cengîziye ve ba'de Îlhâniye idâresine intikâl itdi. Ve (M.1406/H.809) tarihinde Akkoyunlu ve sonra Karakoyunlu Türkmenleri ve (M.1500/H.908) tarihinde Mülûk-ı Safeviye tasarruf idüb (M.1747/H.160) ihtilâlinde bazı vilâyâtı Afganîlere ve Belûcîlere geçüb birtakım Türkistan Hanları dahi istiklâlini i'lân itdi. Ve (M.1827/H. 1243) tarihinde Revân ve Azerbaycan cihetlerinden hayli memâlik Rûsiye intikâl eyledi. Şimdi Saltanat-ı Îrâniye Kaçar Aşiretine mensub sülâle-i hükümrânî yeddindedir.

Îran memâliki vaktiyle memâlik-i mütemeddinenin(medeniyetin) merkezi olduğu gibi takallübât-ı siyâsiyenin(siyasi değişmelerin) dahi meydanı olduğundan bâlâda(yukarda) hülâseten(özet olarak) gösterildiği vechle pek çok ellere geçmiş ve nice defa harâb ve ma'mûr ve yine harâb olmuş ve büyük şehirleri küçülüb küçük şehirleri büyümüşdür.

Îrânîler mübâlağalı(abartılı) sözi ve azameti(gösterişi) severler lakin şiddet ve zekâ ve fatânetlerine(zihin açıklığına) diyecek yoktur.

Îrân Vilâyetleri	Merkez-i Vilâyât (Vilayet Merkezleri)
Irâk-ı 'Acem	Tahrân
Taberistan	Demavend
Mazenderan	Mazenderan
Geylan	Reşt
Azerbaycan	Tebrîz
Kürdistan-ı 'Acem	Kirmânşâh
Hûzistan	Şuster
Fars	Şîrâz
Kirmân	Kirmân
Kûhistan	Kûh
Horâsân-ı Garbî	Meşhed

(C.1, S. 329)

Kawa: Tahminen (Y.T. 3500) tarihinde ya'nî milâdın iki bin doksan dört sene mukaddiminde Mülûk-ı Pîşdâdiyândan zulm ve ta'diyesi(Zulüm ve saldırıları) ahâlîyi dil-gîr(kalbi kırık) iden meşhûr Dahhâk[Zahhâk]-ı Mârînin kâtilidir. Merkûm Kawa bir teymürci/tîmurci(demirci) parçası olduğu hâlde önündeki direği bayrak yerine isti'mâl(kullanma) ve mülk-i mûmâ-ileyh yüzünden canları yanan ahâlînin ateş-i gayz ve heyecânını(öfke ve heyecan ateşini) körükle

iş‘âl iderek(tutuşturarak) teşkîl eylediği cem‘iyet(topluluk) vâsıtasıyla hizmet-i mezkûreyî ifâ ve yerine ittifâk-ı ahâlî ile Ferîdûn Şâhı iclâs itdi(tahta oturttu). Ahâlî-i merkûme mezâlîm ve ta‘addiyât(dan(zulüm ve saldırılardan) kurtulduğuna teşekküren her sene o gün Mihr-i can nâmıyla bir bayram yapılmasına karâr vermişlerdir. Zikr olunan bayrağa Direfş ve Dahhâka Bîverâsb ve Kawaya Kâbî dahi derler. Mihr-i can ve Direfş kelimelerine dahi nazar buyurıla. (C.6, S.70)

Keldânî: Fırat ve ‘Arabistan ve Basra Körfezi boynunda meskûn ahâlînin nâm-ı umûmîyesidir. Bunları Bâbilîlerden iddiâ edenler varsa da taharriyyât-ı cedîde mûcibince(yeni araştırmalar uyarınca) sîkkat(?) cinsinden ayrı bir kavm oldukları zann olunur el-yevm Asya-yı ulyâdan(yukarı Asya’dan) Asya-yı sugrâyı(Küçük Asya’yı) takrîk(?) iden dağlarda Kabâil-i Ekrad arasında hayli Keldânî vardır.

Keldânîler vaktiyle ulûm-i riyâziye(matematik) ve felekiyede(astronomide) akvâm-ı sâireye(diğer milletlere) takaddüm itmişler idi hatta seneyi ibtidâ 365 gün 7 sâat 11 dakikaya taksîm iden(kısımlandıran) ve mıntıkatu’l-bürûcî(burçlar mıntikasını) tanıyan bunlar idi. (Y.T. 5229) tarihinde ya‘nî milâdın üç yüz altmış beş sene mukaddiminde gelan Galistin(?) nâm râsıdın Keldânîlerin kendisinden bin dokuz yüz sene mukaddimine kadar bir silsile-i rasadâtını bulub Aristo’ya göndermiş olduğu tevârihde muharrerdir(yazılıdır). (C.6, S.90)

Keldânî Katolîği: Bunların i‘tikâdı dahi Rûm Katolikleri gibidir. Bunlar Mukaddemâ Nastûrîlerden ayrılub Papa’nın Reîs-i Rûhânî olduğunu tanıdılar lakin rûsûm-ı kadîmelerinden bazılarını terk itmediler. Mûsul ve Bağdâd ve Cezîre ve Amâra taraflarında çok bulunurlar. Patrîkleri Mûsul’da oturur. (C.1, S.206)

Kerkük: Asyâ-yı Osmanîde Mûsul vilâyeti dâhilinde bir sancâk merkezidir ve Şehr-i Zor’ın şimâl-ı garbindan yüz on beş kilo metro ve mesâfede bir mürtefi‘ mevki‘de vâki‘ ve on üç bin nüfûsı câmi‘dir ve (Rewanduz) (Salâhiye) (Erbîl) (Raniye) (Köy Sancâk) kazâlarıdır. Hazret-i Danyâl’in türbesi burada yâhûd Sûs’da da olduğu söylenür. Basra ve Bağdad ile epeyce dakîk(un) ticâreti ve civârında zift menba‘ları vardır. (H.1156/M.1743) de Osmanlılar ‘Acemlere burada galebe idüp memleketi kurtardılar. (C.6, S.79)

Kirmânşâh: ‘Acemistanda müstahsen(güzel) bir şehirdir Kürdistan-ı İranînin makarr-ı idâresi(yönetim merkezi) olup Tahranın cenûb-i garbîsinden üç yüz yetmiş sekiz kilometroda vâki‘ ve otuz bin Kürd nüfûsı câmi‘dir ve derûnunda bir kal‘a ve civârında Bîsütûn dağı üzerinde Rüstem tahtı denilen meşhûr bir eser vardır. Şehr-i mezkûr İkinci Şâbûrun oğlu tarafından te’sîs(kurma) ve (H.1143/M.1730) de Nâdir-Şah ma‘rifetiyle zabt ve tahkîm olundu. (C.6, S.80)

Köroğlu: Boluda vaktiyle şöhret bulmuş bir haydûddur pederi Bolu â‘yânından bir zâtın sâyesi(seyisi) idi evvel havâlî arazisinde hayvanlarını otlatmak için gelen Kürdlerin Bolu beylerine her sene birer hayvan vermesi âdet-i kadîme iktizâsından olduğu cihetle bir def‘a sâyis-i merkûm dahi efendisinin emriyle bir Kürd beyinden bir hayvan beğenüb götürmüş idi bu hayvan binilmez derece de za‘yîf ve lâgar(cılız) bir şey olduğundan efendisi bî-çârenin bir gözünü çıkartarak ve münhanî(kanburlu) olan işbu hayvana bindirerek def‘ eyledi ve sonra işbu kör vefât idüp Köroğlu nâmını alan oğlu babasının vasiyeti mucibince gaddâr-ı

merkûmdan intikam almak için tahmînen (H.900) tarihlerinde meydâna çıkub ve kendisi gibi bir kaç refik(arkadaş) peydâ edüp(bulup) Çamlıbelde tehassun(hisara kapanma) ve bir uzun müddet orada içrâ-yı şekâvet(haydutluk) eyledi. Merkûmun bir araluk Der-saâdet kasab başısının güzellikte mümtâz Eyvâz yâhûd Eyvâd nâm ciger-paresini kapub götürdüğü ve anı da büyüdükden sonra kendisi gibi insan kasabı itdiği meşhûrdur. Efsâne kabîlinden olan ahvâl-ı sâiresi Koroğlu hikayesine havâle olunur. (C.6, S.101)

Lisân: Akvâmın kendülerine mahsûs olan lûgat ve sözlerine de ıtlâk olunur.

Erbâb-ı tahkîk(araştırmacılar) el-yevm müste‘mil olan(kullanılan) elsinenin(dillerin) tanınabilen usûl ve şü‘ubâtını(şubelerini) şu vechle beyân itdiler.

Hindistânın kadîm ve metrûk (Pâlî) ve (Perâkrît) ve (Eski Sânskırî) ve (Yeni Sânskırî) lisânlarından me’hûz(alınmış) ve müteşa‘ib(kollara ayrılmış) ve el-yevm(bugün) müste‘mil olan(kullanılan) lisânları şunlardır.

1. Ordu lisânı
2. Yerli Hind lisânı
3. Mâhirât (?) lisânı
4. Bengâle lisânı

Rivâyete göre zikr olunan Ordu lisânı Cengîz Hân Hindistânı muhâsara itdiği zaman ordusu halkını Hindûlarla ihtilâtdan(karışmaktan) ve câsûslarıyla mükâlemeden(konuşmaktan) men‘(yasaklama) için eski İrân ve Türk lisânlarından mürekkeb(oluşmuş) olarak yeniden îcâd ve ta‘lîm itmiş ve ordu içinde bundan başka lisânla tekellüm itmelerini(konuşmamalarını) ve idenlerin katl cezâsıyla mücâzât olunacaklarını(cezalandırılacağını) kat‘iyen emr ve i‘lân eylemiş idi. Sonra bu lisân Hindistânda birinci lisân oldu.

İrânın kadîm ve metrûk Zend ve Kevnîfevrem(?) ve Pehlev ve Kadîm Fars lisânlarından me’hûz ve müteşa‘ib ve el-yevm müsta‘mil olan lisânlar şöyledir.

1. Cedîd Fars lisânı
2. Afgan lisânı
3. Kürd lisânı
4. Ermen lisânı

(C.6, S.136)

Mardîn: Asya-yı Osmanîde Diyarbekirin seksen bir fersah a‘şârî(?) cenûb şarkisinde eski bir kal‘a ile bir medrese ve bir kaç câmi‘ ve kilisâyı ve yigirmi yedi bin nüfûsı şâmil ve Cizreye hâkim ve pek kadîm ve mühim bir şehirdir. (H.700/M.1300) tarihinden ya‘nî Tatarların hücum ve istilâsından evvel kerki(?) gibi ma‘mûr bir şehir idi. (C.6, S.166)

Medya: yâhûd Mâdî- El'ân(şu an) Azerbeycan ve Irak-ı 'Acem denilen kıt'anın nâm-ı kadîmidir(eski adıdır). Hudûdu garben(batıda) Asûryâ denilen şimdiki Kürdistan kıt'asıyla şimâlen(kuzeyde) Bahr-ı Hazezi muhît olan dağlar(Hazar Denizini kuşatan dağlar) ve cenûben(güneyde) Kuhistan ve Harkaniyâ ya'nî Mâzenderânın kısm-i cenûbisi beyninde mahsûr ve mahdûd(sınırlanmış) ve hudûd-ı sâiresi(diğer sınırları) gayr-ı muayyendir(belirsizdir). Havası mu'tedil ve ceyyiddir(ılıman ve saftır). Mevki'-i coğrafyası(coğrafi konumu) iktizâsınca(gereğince) medeniyet en evvel bu kıt'adan intişâre(yayılmaya) başladı. Medyâ ahâlîsi evlâd-ı Yâfesden oldukları hâlde Ninos ve Semiramis nâm hükümdarlar zamanında Asûrîlere tâbî' idi sonra (Y.T. 4835) tarihinde ya'nî milâdın yedi yüz elli dokuz sene mukaddeminde ref'-i ribka-i itâatle(itaat bağını yücelterek) reisleri olan Arpas'e kral nâmı virerek cesîm(büyük) bir hükümet teşkîl eylediler(kurdular) ve muahheren(daha sonra) gâh gâlib gâh mağlûb olarak yaşayub nihâyet (M.596) tarihinde 'Acemlerin taht-ı tahakkümüne(egemenliği altına) girdiler ise de Büyük İskenderin Asya fütûhâtını(fetihlerini) bil-ikmâl(tamamlayamadan) vefât eylemesi üzerine istiklâllerini(bağımsızlıklarını) îade eylediler(geri aldılar). Bundan sonra Eşkâniyân Ve Keyâniyân hükümetleri teb'asından ma'dûd(biri) tanınurlar(sayırlılar). (C.6, S.229)

Mefârikîn: Diyarbekir sancâğına tâbî' ma' Silvân Beşîrî kazâsının nâm-ı atîkîdir. (C.7, S.4)

Mervân: Bin Mehmed – Şâmda Mülûk-ı Emeviyenin âhirîdir(sonuncusudur) künyesi Ebû Abdülmelik ve lakabı Kaim bi Hakkillah olub bir Kürd câriyeden tevellüd itmişdir(doğmuştur). (M.691/H.72) de pederi Cezîre vâlisi iken orada doğdu orta boylu semiz çok sakallı mühîb-i pehlivân(pehlivan heybetli) ve sâhib-i secâat(cesur) bir adam idi şecâatine mebnîdir ki Mervânü'l-Himâr deyü ma'rûf olmuştur(tanınmıştır) zîra 'Arab bir adamın şecâatini vasf itseler filan adam cenkde himârdan(erkek eşekten) ziyâde dayanur dirler. Mervân dahi zamanında üzerine hurûc iden(ayaklanan) kimselerin cenginden usanub yorulmamıştır ba'zılar dahi dirler ki 'Arab tâifesi her yüz seneye himâr tesmiye iderler(isimlendirirler). Benî Em[ev]iyyenin(Emevi Oğulları'nın) dahi müddetleri yüz seneye karîb(yakın) olduğu hengâmda(zamanda) Mervân halife olmağla himâr nâmını virmişlerdir. Her yüz seneye himâr tesmiyesini ise 'Arablar (Venzur ilâ hımarik[22]) ayet-i kerîmesinden ahz itmişlerdir(almışlardır). Mümâ-ileyhe hocası olan (Ca'd bin Dirhem)e nisbetle Mervân-ı Ca'dî dahi dirler halîfe olmazdan evvel pek çok eyâletler zabt itmişdir.

(M.749/H.132) tarihinde Ebâ Müslim Horâsânînin yâverî-i şemşîri(kılıcının yardımı) sayesinde Abbâsîler Şâmı zabt itdiklerinde Mervân son muhârebede nâ-çâr(çaresiz) kaçarken nevâhî-i Mısriyyede Ebû Sîr nâhiyesi civarında bevli(çişi) sıkıştırdığından bilahire başına seyl-i belâ(bela seli) olan şu düşman-ı tabî'îyi(doğal düşmanı) def' içün atdan indikde(inince) at kaçûb gören askeri dahi kendüsini urulmuş zan iderek darmadağın olmağla bî-çâre nihâyet sığındığı bir kilisâda yakayı ele virerek i'dâm olundu ve bu vechile saltanat Abbâsîlere intikal eyledi. Mervânın ma'hûd yol kaziyesini(bu yol meselesini) 'Arablar (zehebü'l-devlet bi'l-bevleh[23]) diyerek darb-ı mesel(atasözü) itmişlerdir. Mervânın sinni(yaşı) altmış dokuz hükümeti beş sene idi.

Katl olunduktan sonra oğulları Abdullah ve Abîdullah Habeşistâna kaçdılsa da Habeşîler Abîdullahı öldürdiler fakat Abdullah yanında olan kimselerin bir mikdarı ile kurtulub

Mehdînin hilâfeti vaktine kadar sağ kaldı sonra Filistin Âmili(vâlisi) Nasr bin Mehmed bin el-Eş'as tarafından tutulub Mehdî'ye gönderilmekle Mehdî katl eyledi. Hâsılı Benî Em[ev]iyye her taraftan giriftâr-ı belâ-yı katl-i âm olarak(katliam belasına uğrayarak) şehzâdelerden yalnız memede olan bir ma'sûm ile Endülüse firâr iden Abdurrahman başını ku[r]tarabildi. (C.6, S.239)

Mezopotâmyâ: Yâhûd Mesopotamî – el-Cezîre kelimesine nazar buyurıla. (C.6, 242)

Mûsul: Asyâ-yı Osmanîde vilâyet makarrı ve Dicle nehri üzerinde mebnî ve on bin kadarı Nastûrî olmak üzere elli bin nüfûsı hâvî(barındırır) ve Bağdadın 360 fersah a'sârî(?) şimâlinde vâki' bir şehirdir etrafında hendekli bir surı ve Dicle nehri üzerindeki adada kal'aları mevcûd ve hâneleri taş ve tuğladan ve yigirmi kadar kârgîr câmi'leri meşhûrdur. Sanâyi' ve ticâreti mukaddemâ epeyce revâclı idiyse de şimdilerde tedenniye(gerileme) yüz tutdı ve pek makbûl bir nev'-i kumaş dokunurken şimdi bundan da vazgeçilüb Hindden gelen kumaşların boyanmasıyla iktifâ idildi(yetinildi). Hâl-i hâzırda olan ma'mûlâtı(ürünleri) kadife ve kilim ve keçe ile edevât-ı züccâciyeden ibâretidir. (C.7, S.36)

Nastûrî: Hıristiyanlarca rafz add olunan mezheplerden biridir. Müessisi Teodor Mopsuvist ise de (M.428)de merkûmun şâkirdlerinden(öğrencilerinden) biri olan Nastûryos tarafından neşr idildi(yayıldı). (M.431) ve (M.451) ve (M.553) tarihlerinde müte'addid cem'iyetler tarafından redd olunmuşdur. Nastûrîlerin esâs-ı mezhepleri için "i'tikâd" kelimesinde dokuzuncu numeroya müraca'at buyurıla. (C.7, S.82)

Nastûrî Fırkası: Bu fırkanın ashâbı Hazret-i Îsânın vücûd-ı insânîsi başka ve Babadan doğdı denilen kelime-i ezelsi başkadır ve bunlar Hazret-i Îsâ vücûda geldikten sonra ittihâd itmişdir ve Allâh ve İbn-i Allâh dinildiği teşrîf içündür dirler. Ve Keldânî Kilisâsını tanıyub Roma Kilisâsını tanımazlar ve papasların tehhülünü (evlenmesini) kabûl itmezler. (M.431) ve (M.451) ve (M.553) tarihlerinde teşekkül iden Efes ve Kâdıköyü Cem'iyetleri bunların i'tikâdını(inancını) redd ve Roma Kilisâsına celb(çekmek) için pek çok uğraşdığı hâlde dördüncü numeroda muharrer(yazılı) Keldânîlerden mâ'adasını(başkasını) celb idemedi. Nastûrîler İrân ve Mûsul ve bazı Memâlik-i Keldânîyede bulunurlar. (i'tikâd maddesi, 9 Numara; C.1, S.206)

Nisîbîn: Diyarbekir vilâyetinde Mardîn sancâğına tâbi' bir kazâ merkezidir ve Mûsulun şimâl-ı garbîsinden(kuzeybatısında) iki yüz kilometre ilerüsünde ve Şâbûr nehrî üzerinde vâki'(kurulu) olup te'sîsi Nemrûda haml olunmaktadır. Roma Cenerâlî Lokolos bu şehri Ermenistan hükümdarı Dikrândan almışdı. Derûnunda bin beş yüz kadar nüfûs tahmîn olunur. (C.7, 84)

Ozroan(Osrhoene): Urfa ve Mardîn ve Diyarbekir ve havâlisi Roma Devleti himayesinde iken bu nâmla yâd olunur ve nîm-istiklâl ile idâre iden prenlere Âbgâr deniliyor idi. Bu prenlere merkez-i idâresi Urfa şehri idi. (C.1, S.302)

Selâhaddîn: Eyyûbî- Devlet-i Eyyûbiye müessisi(kurucusu) Ebû el-Muzaffer Yûsuf nâm zât-ı celâdet-simâtdır(yiğitlik alameti bir kişidir). Mısır'da Sultân 'Adid'in veziri olduğu hâlde meşâr-ileyhin vuku'-ı vefâtı üzerine bi'l-fiil(fiili olarak) câlis-i mesned-i hükümdârî(sultanlık

tahtına oturmuş) olarak kendü namına Devlet-i Eyyûbiye'yi teşkil eylemiş ve on beş sene Ehl-i Salîb(Haçlılar) ile peyâpey(ard arda) muhârebeler iderek Hâleb, Hamâ, Humus, Taberiye, Lâzkiye ve (M.1187/H.583) tarihinde Kudüs-i şerîf havâlisini ellerinden alub Kudüs Kralı Lozinan'ı ordusuyla beraber esîr itmişdir. Kudüs Hıristiyânları muahharen Müslümânlar aleyhine 'urûk-ı Ehl-i Salîbi(Haçlı milletlerini) tahrîk(kışkırtma) ve Kudüs'i tahlîs(kurtarma) ümniyesiyle(niyetiyle) Hazret-i İsâ Aleyhisselâmın bir 'Arab elinde dökiliyor(dökülüyor veya dövülüyor) gibi şân-ı millîye girân(ağır) gelecek ba'z(bazı) fesâd-âmîz(fesatça) resimlerini çıkararak Avrupa'ya göndermeleri üzerine Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya Kralları birer cesîm(büyük) ordu ile Kudüs'i kurtarmağa geldilerse de mahzâ(ancak) meşâr-ileyh Selâhaddîn'in semere-i hüsn-i tedbîr ve gayreti(güzel önlem ve çabalarının sonucunda) olarak hiç bir iş göremeyüb geldikleri gibi gitdiler.

Selâhaddîn muahharen(sonra) Şâm ve Mûsul Atabegi bulunan 'ammîsi(amcası) Nûreddîn'in vefâtından sonra Şâm'a dahi mâlik olmuş ve Yemen ve Nûbe taraflarına dahi bi'l-istilâ ol havâlîde teşkil eylediği Benî Eyyûb hükümetine ümenâsından(güvendiklerinden) birini vekâletle göndermişdir. Vefâtı (M.1193/H.589) tarihinde ve kabri Şâm-ı şerîfdedir. Ehl-i Salîb kelimesine dahi nazar buyurıla. (C.4, S.180)

Siird: yahud İs'ird- Bitlîs vilâyetinde bir sancâk merkezidir Toros dağının boğazları cihetine giren Fırat nehri girintisinde vaki'(Hasan Keyf) kasabasının şimâl-i şarkisinde ve yüz kilometro ilerüsünde bulunur. Ve ahâlisi on beş bin tahmin olunur. Bu şehrin vaktiyle (Digran Kürd) nâm şehri kadîmin yerine yapıldığı bazı tevârihde görülmüşdür.

Siird sancâğı (Edeve) (Şirvan) (Garzan) (Pervari) ve (Rızvan) kazalarına taksim olunur. (C.4, S.41)

Tîgâr yahud Tîgr: Asya'da vaki'' Dicle Nehrinin nâm-ı atîkidir. Dicle'ye nazar buyurıla. (C.2, S.296)

Ur: Urfa'nın eski ismidir. Urfa kelimesine nazar buyurıla. (C.1, S.292)

Urfa: yahud Rihâ yahud Râfiyâ- Hâleb vilâyeti dâhilinde bir sancâk merkezidir. Bu şehrin bir güzel cami-i şerifi ve Nemrûd Sarayı nâmında bir harâb kal'ası ve otuz bin nüfûsı vardır ve ziyaretgâhi çokdur. Ez an cümle kal'a tahtinde(aşağısında) olan bir mağara Hazret-i İbrahim Aleyhisselâmın doğduğu mahal ve mağaranın içinde mevcûd olan bir yeşil sandık meşâr-ileyhin beşiği olmak üzere ziyaret olunur. Tarihlerde Hazret-i İbrahimin doğduğu kariye denilen "Kevsâ Mahallesi" dahi zikr olunan mağaranın hiza ve ittisâlinde(bitişğinde) Urfa mahallâtından bir mahalledir. Ve Hazret-i Eyüb ile Câbir el-Ensârî ve Ebû Ubeyde el-Harrâc ve Bedîu'l-Hemedânî ve Mesûd Horâsânî hazarâtının makamları dahi meşhûr ziyaretgâhlardır. Eski zamanda Mecûsîlerin en büyük ateşgedesi Urfada idi. Bu ateşgedenin içinde perestîş itdikleri "Şems-i Münîr"i takdîsen daimi suretde ateş yakarlar ve karşısında 'ibadet iderlerdi. Urfa şehri Romanuslar zamanında bir müddet pay-ı taht olmuş ve mîladın bir asır evvelinden itibaren dört asır müddetde Âbgâr nâm prensler marifetiyle idâre olunmuşdur. Ve ibtidâ Din-i İsa Aleyhisselâmı kabul iden şehri mezkûr ahâlisidir. Urfa Kal'ası hâric(dış) ve ittisâlinde(bitişğinden) nebeân iden(çıkan) ve "Ayn-ı Halilü'r-Rahman" nâmı virilen su kal'anın altından içerü girüb tahminen yüz arşın tûlunda ve yetmiş

arşın arzında olan ve cevânib-i erbaası(dört tarafı) taşlarla rıhtım yapılmış bulunan Havz-ı Kebîre dökülür ve bütün bağçeleri sular. Sultan Süleyman Hazretlerinin işbu su üzerinde ihyâ buyurduğu zâvîyede el'an fakr û dervişâna it'âm-ı ta'âm olunur(yemek yedirilir).

Zıkr olunan harâb kal'anın bir burcunun üzerinde birbirine kırk elli zirâ' yakın ve taşdan örme iki adet uzun direk harâbesi mevcûd ve bunlar Hz. İbrahim için yapılan mancınık olmak üzere meşhûrdur. Mahalle ahâlisinin femen an fem(ağızdan ağıza) işidüb rivayet itdiklerine göre olvakit işbu iki direğe Ramazanlarda minarelere mahya için gerildiği gibi iki kat halat gerilmiş ve işbu iki halat bir ağaç ile bükülüb birden bire bırakılmış imiş.

Urfa'dan pek çok fâzıl ve edîb zuhûr itdi. Sultanü's-şuarâ(şairlerin sultanı) Nâbî merhûm dahi buralıdır. Frenkler Urfa'ya Zeryeso dirler. (C.1, S.295)

Uzun Hasan: Îrân ve Kürdistan hükümdarlarından. Asıl ismi Ebû en-Nasr Muzaffereddîndir. Bu zat meşhûr Akkoyunlu kabilesine mensûb olduğu halde (M.1453/H.857) tarihinde Timurlenk sülalesinden Karakoyunlu hükümdarı Cihangir ile muhârebe ve âkibet(sonunda) galebe idüb(kazanıp) Karakoyunluların ekser(çoğu) memâlikini zabt ve Diyarbekirde saltanatını i'lân eyledi ve Devlet-i Âliyeden intikam almak arzusunda olan Venediklilerin ve Karaman ve Alâiye emirlerinin teşvîk ve tergîbiyle(isteklendirmesiyle) silahını Devlet-i Âliye aleyhine çevirüb Erzurum ve Bayburd ve Erzincan vilâyâtını istila ve bir aralık Suriye vilâyetini tehdîd ve ahâlisini inkıyâda(boyun eğmeye) mecbûr eylediyse de Sultan Mehmed-i Sâni(Sultan 2. Mehmet-Fatih) Hazretleri (M.1473/H.878) tarihinde yüz bin kişilik bir ordu ile Bayburda gidüb Uzun Hasan'ın ordusunu kısa bir zamanda târ-mâr(darmadağın) eylediğinden amana düşdü ve akd-i musâlahadan(barış anlaşması) sonra gidüb Gürcistanı zabt ve müteakiben (M.1478/H.883) tarihinde vefât eyledi.

Mûma-ileyhin vefâtından sonra Trabzon hükümdarı Jan Komenin[24]hemşîresi(kız kardeşi) müteveffâ-yı mûma-ileyhin(adı geçen merhume) zevcesi olmak mülâbesetiyle(sebebiyle) ortaya konulan mîrâs-ı saltanat davası bir çok kanlar dökülmesine sebep olmuştur. (C.1, S.303)

Van: Asyâ-yı Osmânî'de bu nâmla ma'rûf vilâyetin kürsî-i idâresi(idare merkezi) olub Van Gölünün sâhil-i şarkîsi üzerinde ve Erzurum'un cenûb-ı şarkîsinden iki yüz altmış kilometroda vâki' ve Ermeni, Türk ve Kürd olmak üzere yigirmi bin nüfûsı câmi'dir. Surları, kal'a-i dâhiliyesi, nefîs bağçeleri vardır ve ticâreti işlek olub kâr-bânlarla icrâ idilmektedir. (C.7, S. 113)

Van Gölü: Kadîmde Arsis Palus deniyor idi Âsyâ-yı Osmanîde Van Vilâyeti vasatında(ortasında) olub tûlen yüz kırk arzen altmış kilometro ittisâ'ı(genişliği) vardır ve birçok adaları olub bunlardan biri üzerinde Ermenilerin (Ahtamâr) manastırı kâindir(mevcuttur) suyu acı ve tuzludur. (Ahtâmâr) kelimesine dahi nazar buyurıla. (C.7, S. 113)

Van Vilâyeti: Şimâl ve şimâl-i garbîde Erzurum garben Şehr-i Zor şarken 'Acemistân ile mahdûd tûlen iki yüz yetmiş arzan iki yüz yigirmi kilometro ittisâ'ında olub yüz elli bin nüfûsı hâvîdir birçok dağ ve nehirleri ve gayet nefîs buğday ve meyve ve arıları vardır. İşbû

vilâyet-i kadîm Âsûriyenin şimâli ve büyük Ermenistânın cenûb-ı şarkîsi ‘add olunur(sayılr).
(C.7, S. 113)

Yezîdî: Mûsul ile Habur Nehri arasında meskûn(yerleşen) ahâlîye verilmiş bir nâmdır. Bunlar Sincar dağlarında ve Hâleb Bağdad Diyarbekir ve Revân havâlisinde dahi bulunurlar ve iki yüz bin kadar tahmîn olunurlar ba‘zıları bedevî(göçebe) ise de ekserisi mütevattındır(yerleşiktir) ve İslama muhabbetleri az ve şarâba inhimâkları(düşkûnlükleri) çokdur. Yezîdîlerin biri hayr(iyilik) diğeri şerr(kötülük) olmak üzere iki mebde’(esas) tanıyup mebde’-i şerr i’tikad itdikleri şeytânın nihâyet bir gün semâda gayb itdiği dereceye yine nâil olacağını ... iderek Melek-i Tâvus nâmıyla perestîş itdikleri ve bu mezhebe mukaddemâ Şeyh Fahr nâmında bir mezbehsizin teşvîkiyle sapdıkları ve kendü miyânelerinde(aralarında) Cilde[25] nâmını virdikleri bir kitâba mu‘tekid(inanmış) buldukları işidilmiştir.

Yezîdîler (H.1254/M.1838) tarihinde Devlet-i Âliye-i Osmânîye tarafından te’dîb(edeplendirme, haddini bildirme) ve kısm-ı a‘zâmları(büyük bir kısmı) mahv edilmiş idi.
(C.7, S.215)

Notlar:

[1] Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye, Ahmet Rifat, İstanbul, 6.cilt, Sayfa 77–78, H.1299

[2] Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2. Cilt, sayfa 130–131

[3] A.g.e

[4] Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Üzerine Bir Tetkik, Vedat Eldem, TTK, Ankara, 1994,

[5] A.g.e, sayfa 16

[6] Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî, Yusuf Hafid, Tarihsiz; Beyazıt Devlet Kütüphanesinde bulunan bu kaynağın üzerinde herhangi bir basım tarihi yoktur. Ancak 116. sayfada geçen “Devlet-i Osmaniye’nin bin üç yüz yirmi yedi senesi bûdçesinde ...” ibaresi eserin Hicri 1327 yılından sonra yazıldığını gösterir. Yine aynı yazara ait Mufassal Coğrafya-yı Umumi adlı eserin Hicri 1328 yılında İstanbul’da basılmış olması da Muhtasar Coğrafya-yı Osmanî’nin basım tarihi konusunda bize ipucu veriyor.

[7] Bağdat’tan Basra’ya kadar olan bölge

[8] İran

[9] İran’da bir eyalet

[10] Merkezi Hemedan olan İran’ın Kuzeybatı Bölgesi

[11] Güneybatı İran’da bir eyalet

[12] Devlet-i Âliye-i Osmânî veya Devlet-i Âl-i Osmân: Osmanlı Devleti

[13] Ravza-i Mutahhara: Medine’de Hz. Muhammed’in türbesinin bulunduğu mekân

[14] Mülûk-ı Erâmine: Ermeni hükümdarları

[15] Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan, Sam dilini konuşan kavimler

[16] İdrîs-i Bidlîsî

[17] Kurna: Irak'ta Basra'ya yakın bir bölge.

[18] Aziz Grigor Lusavoriç

[19] Galatât-ı Hafîd: Mehmet Hafîd Efendi'ye ait bir galat sözlüğü

[20] 75-90 santim arasında değişen bir ölçü birimi

[21] Mezheb-i Revâfız: Şia (Şiilik) mezhebinin bir kolu

[22] Bakara Suresi, 259. Ayetin son kısmı

[23] “Devlet, sidięe gitti ” şeklinde tercüme edilebilir.

[24] Jan Komen (Yuannes Komnenos): Trabzon Rum İmparatoru ve Uzun Hasan'ın Eniştesi

[25] Orijinal metinde böyle جلدہ yazılmış. Doğrusu “Cilve” dir.